

A MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON

GUNDA BÉLA

Ha végigtekintünk a magyar néprajz tervekben is gazdag történetén, feltűnhet, hogy számtalan olyan gondolat és törekvés merült fel, amelyekkel Európa-szerte elől járunk. A megvalósítások terén azonban már akadályokba ütköztünk. A tervek anyagi, tudományszervezési és személyi okok miatt valahol és valamiképpen elakadtak s ezért külföldön gyakran megelőztek bennünket vagy nem vették tekintetbe törekvéseinket. Nem egy terv megvalósítási lehetőségei csak évtizedek múlva bontakozhattak ki, amikor a kezdeményezők munkásságukkal már nem szolgálhatták az általuk felvetett eszméket és gondolatokat.

Ezek közé a tervek közé tartozik az a nagyszabású néprajzi elgondolás, amely az 1920-as évek körül éppen a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából foglalkoztatta kutatóinkat. A tervezet¹ tudományunk sokoldalú corpusát kívánta megvalósítani és olyan kiadványok tervét vetette fel, amelyek megjelentetését Akadémiánk — részben különböző monográfiák, részben folyóiratok segítségével — csak napjainkban segítheti elő (dallamgyűjtemény, a magyar népviselet történeti feldolgozása, idegen nyelvű folyóiratok stb.).

A Magyar Néprajzi Lexikon terve is akadémiai feladatok során merült fel.

1933-ban Bátky Zsigmond Tárgyi néprajzi feladataink és Akadémiánk címen tanulmányt írt, amelyben vázolta a Magyar Tudományos Akadémiának, illetve az Akadémia akkori néprajzi bizottságának feladatát, munkáját s a néprajzi atlaszokkal kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy nagy szükségünk lenne a tárgyak tájszótárára, helyesebben képes lexikonára, amellyel csak a néprajzi atlaszmunkálatokkal együttjáró kiterjedt néprajzi gyűjtés ajánlékozhatna meg bennünket.² Bátky Zsigmond néprajzi lexikonáról bővebben nem nyilatkozik, de tudjuk, hogy eszméjét a Néprajzi Múzeum falai között tovább ápolta. Tulajdonképpen szótárszerű, lexikonjellegű Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére (Budapest, 1906) c. munkája, amelyben a pásztorkodás, földművelés, mesterségek, táplálkozás, viselet stb. anyagát tárgycsoportonként tagolva, egy-egy címszó alá foglaltan mutatja be. A tárgyaknak nemcsak formai

¹ A tervezet később kiadott szövegét l. *Ethnographia*, LV. 1944. 49—51. o.

² *Bátky Zs.*, Tárgyi néprajzi feladataink és Akadémiánk. *Ethnographia*, XLIV. 1933. 20. o.

leírását nyújtja, hanem rávilágít használatukra, elterjedésükre, gyakran történeti múltjukra és a lehetőségek szerint összehasonlító jegyzetek kíséretében utat mutat a további kutatásokhoz. Az egyes tárgycsoportok elé írt összefoglalásai sajtószerűségei kézikönyv jellegét is adnak munkájának.

Kétségek nélkül, hogy Bátky Zsigmondnak a tárgyak tájszótárával kapcsolatos terve továbbfejlesztése lett volna ennek a félszázados, napjainkban is sok haszonnal forgatható munkájának. A könyvben felvetett számtalan probléma még ma sincs megoldva (l. pl. a járomhoz fűződött tárgy- és szóföldrajzi megjegyzéseit).

Amikor 1933-ban Bátky Zsigmond a tárgyak tájszótárával kapcsolatos vetette, már javában folytak az anyaggyűjtő munkálatai egy olyan folklorisztikai munkának, amely szótár- vagy lexikonszerűen mutatja be a magyar néphit és népszokások anyagát. A munkát Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos végezték. Törekvésükről már többet tudunk, hiszen a magyar néphit és népszokások szótárszerű feldolgozásának kézírata már esztendőik óta készen van és néhány részlet nyomtatásban is megjelent.³ Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos munkájuk célját abban jelölik meg, hogy a szokások, kultikus és mágiikus hiedelmek formáit, eszközeit, irányulási céljait, lélektani alapelveit, a varázsló eljárások szertartásos módját címszavakba foglaltan szótárszerűen összeállítsák.⁴ A szerzők a címszavakat olyan általános keretbe csoportosították, amelyben a családi szokásoktól kezdve a munkaeszközökhöz fűződő hiedelmeken, varázsverseken, ráolvasókon, természet- és emberfeletti lényeken át a kultikus cselekedetek különböző célok szerinti megnyilatkozásáig a magyar folklóre számtalan alapkérdése (regölés, farsangi alakoskodók, termésvarázsló szokások stb.) bemutatásra kerül.⁵ Fontos elvi kérdéseket vetnek fel akkor, amikor a tárgyi anyaggal kapcsolatban keresik a hozzájuk fűződő kultikus eljárásokat, varázslatokat. Szerintük a múzeumok tárgyi anyaga holt marad, ha a nép életében való teljes szerepüket nem tartjuk nyilván és nem magyarázzuk. Valamely gazdasági szerszám célszerű szerkezete, díszítése a népi tapasztalat és ügyesség műve, de a külső formák mögött gyakran kultikus elképzelések is lappanganak. A tárgyak varázseljárások és varázslatok eszközei is lehetnek, s ezzel a formákhoz néplélektani problémák kapcsolódnak.⁶

Így azután Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos munkája a néprajzi ismeretek gazdag tárháza. A kidolgozott címszavak során nyomom követhetjük az egyes szokások, kultikus hiedelmek, varázseljárások formáit, vidékenkénti,

³ Szendrey Zs.—Szendrey Á., A néprajzi gyűjtések és a magyar babonaszótár terve. Népr. Ért. XXXI. 1939. 111—118. o.; Mutató a magyar szokás- és babonaszótárból. Népr. Ért. XXXII. 1940. 78—87. o.; Részletek a készülő magyar babonaszótárból. Ethnographia, LI. 1940. 195—210., 231—236. o.

⁴ Szendrey Zs.—Szendrey Á., Mutató a magyar szokás- és babonaszótárból. Népr. Ért. XXXII. 1940. 78. o.

⁵ Id. munk. 79. o.

⁶ Szendrey Zs.—Szendrey Á., A néprajzi gyűjtések és a magyar babonaszótár terve. Népr. Ért. XXXI. 1939. 111—112. o.

népcsoportok szerinti változatait. Mivel a szerzők — a lehetőségek szerint — okleveles gyűjtemények és régi irodalmi munkák (pl. Melius Juhász Péter, Bornemissza Péter művei) anyagát is feldolgozzák, feldereng előttünk a magyar népszokások és hitvilág egyes mozzanatainak múltja is. A címszavak anyagát részletes irodalom egészíti ki, ami a későbbi kutatókat sok fáradságos munkától kíméli meg.

Bátky Zsigmond terve, Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos munkája — részben előljáróan — kiegészíti azokat az általános néprajzi törekvéseket, amelyek az utóbbi három évtizedben a szótárszerű, lexikális munkák különböző formáit hozták létre. Európában és Amerikában a néprajzi kutatás múltjának, módszerének, elméleti és gyakorlati eredményeinek megfelelően, különböző szótárak, lexikonok láttak napvilágot. Ezek a munkák betetőzései korábbi kutatásoknak, összefoglalásai sok évtized bűvárkodásának, általános alapfogalmakat, elméleti kérdéseket magyaráznak meg vagy jól áttekinthető módon meg nem oldott részletkérdéseket tárnak fel a szakemberek előtt.

Lássunk ezek közül néhányat közelebbről.⁷

Mindenekelőtt Manninen I. észt nyelven megjelent *Etnograafiline sönastik* (Tartu, 1925) c. munkáját kell megemlíteni. A könyvecske a 'szó és tárgy' elvét szem előtt tartva, az észt népi műveltség jellegzetesebb tárgyainak nyelvi és tárgyi magyarázatát nyújtja. Tulajdonképpen néprajzi értelmező szótár. 1927—1942 között jelent meg a német szokás- és hiedelemvilág lexikona (*Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, I—X. Berlin—Leipzig, 1927—42), amely rendkívül részletességgel és széleskörű európai kitekintéssel a német hitvilág jelenségeit dolgozza fel. Az egyes címszavakat a kérdés legismertebb szakemberei írták. A szerkesztőség felkérte közreműködésre a Magyar Néprajzi Társaságot is, de az akkori vezetőség — előttem ismeretlen okból — nem kapcsolódott be a munkába, amiről Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos is sajnálattal emlékezik meg.⁸ Ezt a német munkát egészítette volna ki a *Handwörterbuch des deutschen Märchens* (I., Berlin—Leipzig, 1930—1933), amely azonban sajnós, befejezetlen maradt. Az új mese-encyklopédia előkészítő munkálatai Ranke Kurt kieli professzor irányításával most folynak.

A német hitvilág és meseanyag lexikális feldolgozásának nagy értéke az anyag széleskörű összegyűjtése és rendszerezése. Az értékelés igen gyakran elmarad, viszont a címszavak alapot nyújtanak egy-egy kérdés monográfikus feldolgozásához.

A nagyvonalú német vállalkozások angol nyelvű megfelelője Leach Maria szerkesztésében megjelent *Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend* (I—II., New York, 1950) c. szótár. Mivel a munka

⁷ A kérdésről l. *Hultkrantz Á.*, *Encyclopaedical and Lexical Literature in the Field of Ethnology*. Laos, III. Stockholm, 1955. 43—47. o.

⁸ *Szendrey Zs.—Szendrey Á.*, *A néprajzi gyűjtések és a magyar babonaszótár terve*. Népr. Ért. XXXI. 1939. 113. o.

minden nép folklora anyagába betekintést kíván nyújtani s feldolgozza az ókori népek anyagát is, — célját az adott terjedelemben nem érthette el. Magas színvonalon kidolgozott részek mellett (afrikai és újvilági néger folklora, szláv népek folklora, ballada, mese), a tudományos szintet alig elérő részletek is vannak a munkában. Sajnos ezek közé tartozik a magyar folklora is. A magyar folklort Bartók Béla és Erdélyi János neve mellett csak a táncokra vonatkozó néhány címszó képviseli. Nagyon ritkán kerül említésre az egyéb címszavak sorában is a magyar folklora (pl. a *born with teeth* címszóban olvashatunk a táltosról). A munka az egyes folklora jelenségek mellett általános fogalmakat, módszertani kérdéseket is feldolgoz (pl. akkulturáció, történeti-geográfiai módszer, népművészet), valamint bemutatja a folklora jelesebb képviselőit, a különböző néprajzi társaságokat stb. A szerkesztő újszerű kísérlete, hogy néhány címszót (pl. folklora) több szerzővel is kidolgoztat.

1955-ben jelent meg a német néprajzi szótár második kiadása (Beitl Richard, Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Begründet von Oswald A. Erich und Richard Beitl, Stuttgart, 1955), amely az anyagi és szellemi műveltség jelenségei mellett a német néprajz elvi kérdéseit is érinti. Haberlandt Arthur Taschenwörterbuch der Volkskunde Österreichs (Wien, 1953) c. munkája elsősorban a szerző szakterületének, az építkezésnek és településnek az anyagát foglalja össze. Szintén feldolgoz általánosabb néprajzi fogalmakat is (paraszti életkór, népművészet, viselet stb.). Eléggé körültekintően figyelembe veszi az osztrák népi műveltséget érintő magyar kutatások eredményeit. A szótárral kapcsolatban teljesen indokolatlannak tartjuk Schmidt L. kritikáját (Anthropos, 51. 1956. 776—779). Különösen egy ilyen kisebb terjedelmű munkában elsősorban nem azt kell néznünk, ami nincs benne, hanem a bemutatásra kerülő anyagot. A szótárnak csak előnyére szolgál, hogy elvi kérdéseket is felvetett, pl. az ún. paraszti életkörök fogalmát.

Az 1940-es évek végén a Commission Internationale des Arts et Traditions Populaires-nek (CIAP) javasolta Arnold van Gennep francia professor, hogy el kell készíteni az európai ethnologia és folklora nemzetközi szótárát. Arnold van Gennep gondolata az volt, hogy az ethnologia és folklora kifejezéseinek olyan gyűjteményét kell összeállítani, amely kifejezések, meghatározások, elméleti fogalmak a különböző európai nyelvekben használatosak. A tervet később a különböző néprajzi kongresszusokon is megtárgyalták és sikerült a munkálatokhoz az UNESCO anyagi támogatását is megnyerni. A munkálatok irányítását később Erixon Sigurd svéd professor vette át és a részletes javaslatokat Hultkrantz Åke készítette el.⁹ Őt bízták meg mintacímszavak kidolgozásával is. Néhány kidolgozott mintacímszó, a nemzetközi néprajzi szótár különböző problémáival együtt a Laos 1955. évi kötetében meg is jelent.¹⁰ Hultkrantz Åke

⁹ Erixon S., International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore Introduction. Laos, III. Stockholm, 1955. 18., 21. o.

¹⁰ Hultkrantz Å., Suggestions for an International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore. Laos, III. Stockholm, 1955. 23—36. o.

kidolgozott címszavai között találjuk az akkulturáció, civilizáció, műveltségközvetítés, néprajzi dimenziók, etnográfia, etnológia stb. címszavakat.

A szótár készítése jelenleg is folyamatban van.

Mindezekon a terveken és eredményeken kívül elkészült a finn Kalevala-szótár s különböző jellegű holland, brazil, argentin, spanyol stb. szótárak láttak napvilágot. Most hagyta el a sajtót Winick Charles munkája, a Dictionary of Anthropology (New York, 1956), amely eddig a legjobb az ilyen természetű angol nyelvű vállalkozások sorában. Egy nekrológból tudom, hogy Zelenin D. K. is foglalkozott egy néprajzi lexikális munka elkészítésével.¹¹

A munkáknak ez a gazdag sora maga is bizonyítéka a lexikális feldolgozások szükségességének. A munkák rávilágítanak arra, hogy igény mutatkozott a néprajz különböző anyagának ilyen keretek közötti feldolgozására. Megkívánja ezt a tudományos rendszerezés éppenúgy, mint a néprajz iránt érdeklődők szélesebb rétege. *A szaklexikonok is egyik formái a monografikus feldolgozásnak*, amelyek egyformán vezethetik a kezdő kutatót és a tudomány szak szélesebb érdeklődésű, az elveket és módszereket feldolgozó bűvárát. Azt mondhatnánk, hogy a néprajzi atlaszok mellett a néprajzi enciklopédiák, szótárak és lexikonok az utóbbi két-három évtized néprajzi érdeklődésének előterében állanak.

A különböző hazai és külföldi előzményeket szemmel tartva 1949 végén a Magyar Néprajzi Társaság foglalkozott a magyar népi műveltség egészének lexikális feldolgozása kérdésével. A munka egyik részét Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos szótára jelentette volna, s így tulajdonképpen csak a tárgyi javak s az azokhoz kapcsolódó intézmények, általános elvi fogalmak és módszertani törekvések feldolgozását kellett volna elvégezni. A Magyar Néprajzi Társaság előtt kibontakozó terv és a meginduló munkálatok mindjobban összekapcsolódtak újjászervezett Akadémiánk tevékenységével. Mivel a Magyar Néprajzi Társaság a több évre szóló munka anyagi támogatását nem vállalhatta, a munkálatok a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottsága révén az akadémiai tervmunkák közé kerültek. Ezt nemcsak a munka jellege tette szükségessé, hanem az is, hogy csakis a Magyar Tudományos Akadémia biztosíthatta a munkálatok rendszeres anyagi támogatását.

Az előmunkálatok már 1950-ben megkezdődtek. Mint fentebb utaltam rá, az eredeti terv az volt, hogy a lexikon a tárgyi javak összességéről, a folklóre területén kívüleső minden jelenségről és intézményről nyújtson áttekintést. Ilyen formában a Magyar Néprajzi Lexikon a különböző összefoglaló jellegű címszavakkal (földművelés, vadászat, népviselet, a magyar néprajz története, elméleti törekvések a magyar néprajzban stb.) együtt kb. 5000 címszót tartalmazott volna s a bő képanyagot is számba véve végeredményben egy közel nyolevan íves munkáról lett volna szó.

¹¹ Szovjetszkája Etnografija, 1954. 4. sz. 159. o.

A tervek nyomán 1950 elején már hozzákezdünk a címszavak összeállításához. Etnográfus szakembereink szélesebb rétegét kértük fel, hogy egy-egy részterület címszóanyagát állítsák össze. Huszonhat szakembernek küldtünk ki tájékoztatót, felkérve őket a megfelelő címszavak összeállítására. Amikor azonban a tényleges munkára került sor, terveink és elgondolásaink nehézségekbe ütköztek. A felkért munkatársaknak csak egy része végezte el a nem kis fáradtsággal és körültekintéssel járó címszóösszeállítás munkáját. Többektől csak hosszú hónapok múlva sikerült visszakapni a címszavak összeállításához szükséges kartonokat vagy végleges lemondó válaszukat megszerezni. Mondanunk sem kell, hogy egy közös, lexikális jellegű tudományos vállalkozásnál már egy-egy munkatárs késedelme is a munkaközösség egészének munkáját befolyásolja. A késedelmeken kezdetben különböző egyéni munkával próbáltunk segíteni. Főleg a gazdálkodás címszóanyagának összeállításával bizonyos hiányokat sikerült is pótolni.

Később 1954-ben a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottsága úgy határozott, hogy a lexikonnak egyelőre csak egy részét dolgozzuk ki. Mégpedig a népi építészettel foglalkozó területet, s a további részeket illetőleg később döntünk. Eredménynek fog számítani az is, ha előbb népi műveltségünk egyik részét sikerül lexikális formában feldolgozni. A népi építészet anyaga széles területen nyújt bepillantást hagyományos műveltségünk sokoldalú problémáiba. A népi építkezés nemcsak a szűkebb értelemben vett 'tárgyi formákat' jelenti, hanem kifejezője gazdasági tényezőknek és társadalmi intézményeknek. A népi építészet kapcsolatban áll hagyományos műveltségünk minden kérdésével. Bepillantást nyújthatunk a távoli múltba, de ugyanakkor számtalan kelet-európai néprajzi kérdést is megvilágíthatunk a ház, a gazdasági épületek, a 'lakásban' visszatükröződő etnikai sajátosságok elemzése és tárgyalása során. Megfelelően tudjuk értékelni a nyelvi anyagot s a régészeti ásatásokat. A tárgyi kultúrán belül talán a népi építkezés során vetettek fel kutatóink (Jankó J., Bátky Zs., Györffy I., Viski K., Cs. Sebestyén K. és mások) olyan szempontokat és értek el eredményeket, amelyekkel bekapcsolódtak a néprajz európai vérkeringésébe. Ezeket az eredményeket összefoglalni, elmélyíteni és kiegészíteni a magyar néprajz távlatokat jelentő feladatai közé tartozik.

A Magyar Néprajzi Lexikon építkezési része az alábbi anyagot tartalmazza :

1. Általános fogalmak, elvi kérdések (pl. gazdasági tényezők befolyása az építkezésre, földrajzi viszonyok és építkezés, háztípusok, filológiai módszer az építkezéskutatásnál, történeti stílusok és népi építkezés).

2. Különböző vidékek és etnikai csoportok építkezési formái (pl. palócok, ormánságiak, göcsejiek építkezése).

3. A társadalmi szervezettel együttjáró építmények s a társadalmi szervezet és a társadalmi hagyományok által kialakított formák, a ház belső életét jellemző jelenségek (hálókamrák, társasház, nemzeti település és építkezés, szer stb.).

4. A gazdasági jellegű építmények, függetlenül attól, hogy a telken vagy a telken kívül helyezkednek el (abara, csűr, cserény, vasaló, eszténa stb.).

5. Az építkezés egyes szerkezeti elemei s a szerkezetekből adódó formák (pl. szarufa, szelemen, paticsfal, boronakötések).

6. A tűzhelyek és azok eszközei (kemenceformák, gógány, szemes kályha, sütőharang stb.).

7. Az építkezés szokásanyaga (pl. építőáldozat, tűzkultusz, bokrétaünnepek, kalákák). Ennek a résznek a kidolgozását összegeyztetjük Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos munkájával.

8. A népi építkezéssel foglalkozó kutatók, társaságok, intézmények, folyóiratok (pl. Bátky Zs., Jankó J. népi építészeti munkásságának ismertetése, Magyar Építőművészet, Hajlék).

Mindezeknek a kérdéseknek a kidolgozásánál a lexikon részletesebb lesz, mint amennyire az eredetileg tervezett munkában a népi építészetet kidolgoztuk volna.

Mivel a címszóanyag feldolgozás közben is állandóan bővül, viszont éppen a feldolgozás közben azt is tapasztaljuk, hogy egyes címszavakat össze lehet vonni, a népi építkezés anyaga kb. 400—450 címszóban foglalható össze. Először az egyes részletek (abara, kamara, szárnyék, szelemen stb.) kerülnek feldolgozásra s csak azután dolgozzuk ki az összefoglaló, enciklopédikus jellegű címszavakat, mert ezek anyagát az egyes részletek jelentősen befolyásolni fogják.

A címszavak kidolgozásánál a lehetőségek szerint egységes elvek érvényesülnek, de a tárgyra vonatkozó eddigi kutatások és a címszó tartalmának a jellege az egységes elveket befolyásolhatja. A székely kaput tárgyaló címszó anyaga nyilvánvalóan kiterjedtebb, részletesebb lesz, mint a kástu vagy az abara feldolgozása. A palóc hosszúházakhoz még élő anyagot dolgozhatunk fel, de a délbaranyai hálókamarákról már kevesebbet írhatunk, noha mindkét jelenség a társadalmi szervezettel áll kapcsolatban. Más a kidolgozás formája a szelemen, a tűzikutya és hasonló címszavak esetében, mint az enciklopédikus jelleget megkívánó feldolgozásoknál (házformák, földrajzi adottságok szerepe az építkezésnél, pásztorépítkezés stb.).

A címszavak kidolgozásánál minél kiterjedtebb néprajzi irodalmat veszünk tekintetbe. Nagy gondot fordítunk a nyelvészeti, régészeti, művészettörténeti munkákban, okleveles jellegű gyűjteményekben levő anyagra, valamint a XVIII—XIX. század gazdasági, földrajzi jellegű irodalmára. A lehetőségek szerint feldolgozzuk a XIX. század előtti képes ábrázolásokat is. Az eddigi néprajzi anyagot újabb helyszíni gyűjtésekkel egészítjük ki. A közép- és kelet-európai anyag megfelelő számbavétele és összehasonlító feldolgozása céljából e sorok írója 1953—1957-ben hosszabb tanulmányutakat tett Csehszlovákiában és Romániában.

A kidolgozott címszavak általában a következő anyagot tartalmazzák :

1. A fogalom (építészeti objektum, eszköz, tárgy, jelenség, intézmény stb.) meghatározása, leírása, rendeltetése, használatának módja, gazdasági és társadalmi jelentősége. A részekre vonatkozó fontosabb ismeretek, a terminológia. A leírást rajz, fénykép, térkép egészíti ki.

2. A fogalom elterjedése (esetleg elterjedési térképpel) s az elterjedési területen belül előforduló különböző népnyelvi elnevezések.

3. A fogalom a múltban a történeti, régészeti, nyelvészeti stb. adatok nyomán.

4. Az eddigi eredmények figyelembevételével a fogalomra vonatkozó összehasonlító anyag.

5. Végső megállapítások az eredetre, kialakulásra vonatkozólag s a felmerülő további vizsgálatok kérdései, szempontjai.

6. A hivatkozott irodalom lábjegyzetek formájában. Az irodalmat a szerző nevének s a tanulmány, könyv megjelenési évének feltüntetésével jelöljük s ennek a jelölésnek az alapján a munka végén betűrendben soroljuk fel az irodalmat.

A címszavak kidolgozásánál a címszót a szövegben kezdőbetűvel rövidítjük és az azonos, de különböző elnevezésű fogalmaknál utalócímszavakat készítünk. A túlzott rövidítésektől azonban tartózkodunk. A munkához szójegyzéket csatolunk és a népi építkezés terminológiájának német, orosz, francia és angol műszavait is közöljük.

A fenti elvek szerint végezzük a munkát a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében. Hangsúlyoznunk kell, hogy ma a munkálatok egészen más tudományos és anyagi feltételek szerint folynak, mint a korábbi hasonló magyar törekvések idején. A Magyar Tudományos Akadémia messzemenő támogatást nyújt a munkához. A Néprajzi Bizottság figyelemmel kíséri a munka folyását és javaslataival, szempontjaival, bírálatával elősegíti a lexikon minél tökéletesebb megvalósítását. A Néprajzi Bizottság hozzájárul ahhoz, hogy elméletileg is minél alaposabban tisztázódjanak egy ilyen vállalkozás problémái.

Az irodalom bontása és az illusztrációs anyag mellőzésével lássunk most néhány kidolgozott példát.

Dorongzár. A *d.* a záraknak az a formája, amikor az egyik helyiséget a másiktól a közfalban levő nyíláson keresztüldugott, kb. 2—3 m-es doronggal zárják el. A dorongot át dugják a bezárandó helyiség ajtófélfájához, ajtajához esetleg belső falához erősített ütközőkön s ezzel az ajtó kinyitását megakadályozzák. A *d.* használatát *Vajkai A.* közölte a Dunántúlról: „Szobának, konyhának, kamrának a gádorról külön bejárata van és a kamarát régebben a konyhakamra közti közfalba fúrt lyukon keresztül a konyhából zárták el egy doronggal (Peretakácsi, Veszprém m.).”¹ A somogyi horvátoknál (Drávasztára, Felsőszentmárton) hasonló *d.* (horv. *zasun*) ismeretes. Ott a szobából a konyhát zárják el vele, mivel mindkét helyiségnek külön kijárata van a *ganjakra*.² Ilyen

d.-akat alkalmaznak a szlovákok Észak-Trencsénben (szlov. *zapora*, Terchova) a hegyi istállókon, Zólyomban (szlov. *zátvor* Hriňová) a kamarákon.³

A *d.* változata *görbölő* néven a Nyírségben (Nyíracsad) ismeretes. A *görbölő* az ajtófélfába fűrt lyukon átdugott kampó, amelynek az elfordításával a becsukott ajtót rögzítik.⁴ *Görbölő*nek az ablakot, ajtót elzáró, körbe forgatható *reteszt* (l. o.) is hívják.⁵

1. *Vajkai A.*, 1940. 5. — 2. *Gunda B.*, 1935. 90. — 3. Saját gyűjt. — 4. Saját gyűjt. — 5. MTSz.

Füles kemence. A torockói (Torockó, Torockószentgyörgy) magyarok boglyaformájú konyhai kemencéjét nevezik *f.*-nek, mert tetején kétoldalt agyagból készült fülei vannak. A *f.* kőből, palás agyagmárgából, sárból épült. Belvilágának legnagyobb átmérője kb. 1,80—2 m. Mellette katlan is állhat. A felette elhelyezett rudakról láncon, fakampón főző *üst* lóg le. A füstöt, szikrákat a föléje épített vesszőből font és sárral betapasztott kupolaszerű *cserény* (l. o.) fogja fel. A *f.*-t 50—80 cm magas sárpadkára (*tűszely*) rakják.¹ *Szilády Z.* a *f.* leírásánál felveti azt a gondolatot, hogy „valószínűleg állatfejet jelképez alakjával és két szarvával. . .”² Cs. *Sebestyén K.* a *f.*-t és a székely boglyaformájú kemencéket a sütőharangból (l. o.) származtatja s a *f.* füle szerinte a sütőharang fogójának átalakult, díszül szolgáló maradványa.³

Nincs bizonyíték arra, hogy a sütőharangok a székelység, a torockóiak kezén fejlődtek volna kemencékké. Közvetlen fejlődés esetén a kemencék megőrizték volna a sütőharang valamelyik elnevezését. Véleményünk szerint *Szilády Z.* jár a helyes nyomon. A tűzhelyek és eszközeik állatformája, kultikus kapcsolata nem ismeretlen a műveltségi javak kutatói előtt. Így a *tűzikutyáknak* (l. o.) Európa-szerte gyakran állatalakja és animalizált neve van. Alsószász területen a nyílt tűzhelyek felett a szikra- és füstfogó deszkákat tartó gerendákon lófejes faragványokat láthatunk.⁴ A néphit szerint a tűz az élőlény tulajdonságaival rendelkezik. Meg kell etetni. Belevetik az első farsangi fánkot, ha 'morog' a kenyértészta egy kis darabjával engesztelik ki, kereszt alakban vizet öntenek rá (l. m. *tűzkultusz*).⁵ A kemence, a *tűzikutya* a különböző szellemek tartózkodási helye.⁶

A *f.* a tűz-, a tűzhelykultusz emlékét őrzi. A tapasztott két fül valamilyen állatalakra utal. Talán a tüzet védő állatot jelképezi vagy magának a tűz szellemének a megszemélyesítését ábrázolja.

1. *Jankó J.*, 1893. 5. tábl. c., *Szilády Z.*, 1909. 13—14., *Malonyay D.*, 1909. 307., LV. tábl. — 2. *Szilády Z.*, 1909. 14. — 3. Cs. *Sebestyén K.*, 1929. 478., vö. még *Bátky Zs.*, 1927. 21., *Bátky Zs.*, 1934. 21. — 4. *Bomann W.*, 1929. 68. — 5. *Szendrey Á.*, *Magy. Népr.* IV.² 185. — 6. *Geramb V.*, *HWdA.* I. 781—791. V. 1402—1404., VI. 1186., *Freudenthal H.*, *HWdA.* II. 1398—1399.

Kis kamarás ház. Veszprém, Zala, Somogy és Vas megyékben szűkebb területen elterjedt építkezési forma. Lényege, hogy a lakóház utcai

végéhez, a meghosszabbított sátoros tető alá kamarát (*kis kamra, kis speiz*) építenek. A kamara a háznak csak fél szélességét foglalja el. Ajtaja az előtte levő végtornácra nyílik. Ennek az előtérnek *ablakalja, jegykiadó, kis fülke, pekerei, pitvar, sűgő* a neve. Mivel a *kis kamra* szerkezetileg összefügg a lakóházzal s XVII—XVIII. sz.-i épületeknél is megtalálható, nagyon valószínű, hogy a lakóházzal együtt épültek s a szabadon hagyott tornácba nem utólag építették be ezt a kamarát. Az *ablakaljában* pihennek, disznót bontanak, kukoricát fosztanak. A *sűgő, jegykiadó* elnevezés arra utal, hogy itt beszélgettek a jegyesek, a fiatalok is. A néphagyomány szerint a házforma a törökvilág emléke. Mivel az ablak nem nézett közvetlenül az utcára, a tulajdonos az adóztatástól mentes maradt.¹

Vajkai A. mutatott rá arra, hogy ennek a kamarás építkezésnek a párhuzamát Háromszék északi részén találjuk meg. Ott a hasonlóan épült és a mezőgazdasági eszközök tartására szolgáló helyiségnek *kamara* vagy *árnyékalja* a neve.² A székely *árnyékalja* és a dunántúli *kis kamra* közelebbi összehasonlítására és történeti összefüggésének feltételezésére nincs lehetőség, mert két különböző alaprajzú és fejlődéstörténetű háznál fordulnak elő. Valószínű, hogy a Dunántúlon ezeknek a kamaráknak a kialakulása régibb, mint a Székelyföldön, ahol az *árnyékalja* utcai falát gyakran még a kerítés alkotja.³

A székely *árnyékalja* elnevezés arra utal, hogy ott a hasonló elnevezésű félszert, szint⁴ építették a lakóházhoz, amint a csűrfedél hosszabb *kieresztése* is *árnyékalja* (l. ott).⁵

A *k. dunántúli* kialakulását az ottani fejlett végtornácok⁶ segíthették elő. Ilyen fejlett végtornácos házak a sarródi *színes* házak. Ezeknél a nádtetőzetet az oromfalon túl 1—2 ölnyire meghosszabbították. A meghosszabbított részt két faoszlop tartotta. A *szín* (l. ott) alatt szórtak, szárították a gyékényt, itt állt a székér.⁷ A *szín* funkciója lényegében ugyanaz, mint a fenti *kis kamra* és előtérének rendeltetése.

1. *Vajkai A.*, 1940. 2—6., *Szakál S.*, 1934. 19—20. Itt a szakállszárítóra történő hivatkozás téves. — 2. *Vajkai A.*, 1941. 222—224., *Cs. Sebestyén K.*, 1905. 3—4. — 3. *Cs. Sebestyén K.*, 1905. 3. — 4. MFSz. — 5. *Viski K.*, 1911. 127. — 6. *Tóth J.*, 1945. 33—39. — 7. *Élő D.*, 33—34.

S z é n s z í t ó. Kb. 50—100 cm hosszú bodzafa, esetleg nád cső, amellyel a gógány alatt, a padkaszerű tűzhelyen, a katlanban izzó parazsat, hamvadó tüzet élesztik. A Székelyföldről (*fűjtató, szénszító, tűzélesztő*),¹ az Ormánságból,² Békésből (*tűzfűvő*),³ a somogyi horvátoktól (*puvalo*)⁴ ismerjük. A Gyulai havasok román catunjaiban is ismerik, ahol a székely gógányokkal egyező tűzhelyeknél a *cucuta* (*Conium maculatum*) szárából készítik a sz.-t.⁵ *Herman O.* arról ír, hogy a *tűzfűjő* a Fertő-melléki halászoknál „erős nádszálnak alsó része, kb. egy méter hosszú, amellyel a tüzet fűjják. A kunyhóban rendszerint több tűzfűjő van s a halászok többen fűjdogálnak, hogy a tüzet lángra lobbantsák.”⁶

A sz. a balkáni szláv tüzelőpadkák⁷ és a dél-, valamint a nyugat-európai kandallós tűzhelyek jellegzetes eszköze. Az Adria keleti partvidékétől Isztrián, Olaszországon át dél-francia, spanyol és portugál területen fordul elő s innen észak felé az alsószász ház területéig követhető elterjedése.⁸ A Pyreneusokban helyenként együtt használják a kézi tűzfűjtatóval és a tűzélesztő legyezővel.⁹ A Balkánon archeológiai leletekben is előfordul. *Welkow J.* publikált egy avar kultúrnyomokkal átszőtt VI. sz. végi gót leletet az észak-bulgáriai Sadowecz mellől. A leletanyagban különböző hosszúságú bronzcsövek vannak, amelyek — szerinte — kovácsmunkánál a tűz élesztésére szolgáltak.¹⁰ Felmerülhet azonban az a probléma is, hogy ezek kézfűjtatók alkatrészei voltak. A sz.-t alsószász területen rováspálcának is használják. Rozs, burgonya és más termények mennyiségét róják a sz.-ra. Minden rovás bizonyos mennyiséget jelent.¹⁰

A sz. Erdélybe, az Ormánságba kétségkívül a tűzhelyek egyéb eszközeivel (*sütőharang*, l. e.) együtt a Balkánról került el. A sz. elterjedése és használata az Alföld keleti részén az ott előforduló — az erdélyi gógányokkal rokon — kandallók alkalmazásával magyarázható.¹² A Fertő-melléki halászkunyhókban bizonyára helyileg, a szükségleteknek megfelelően kialakult eszköz.

1. MTSz., *Szilády Z.*, 1909. 16., *Bátky Zs.*, 1930. 118. — 2. *Gunda B.*, 1936. a. 187. — 3. *Gunda B.*, 1933. 77., *Gunda B.*, 1936. a. 22. — 4. *Gunda B.*, 1935. b. 39., *Gunda B.*, 1936. b. 31., 283. — 5. Saját gyűjt. — 6. *Herman O.*, 1887. 836. — 7. *Haberlandt M.*, 1926. 96., *Haberlandt A.*, 1917. 12. — 8. *Haberlandt A.*, 1917. 12., *Haberlandt A.*, 1926. 468., *Bomann W.*, 1929. 80., *Phielér W.*, 1934. 28., *Krüger F.*, 1936—1938. II. 169—171., *Voigt P.*, 1937. 37., *Krüger F.*, 1939. 135., *Bierhenke W.*, 1953. 287. VI: 15., 291. IX: 13. — 9. *Krüger F.*, 1936—1938. II. 169—170. — 10. *Welkow J.*, 1935. 145. — 11. *Bomann W.*, 1929. 80. — 12. *Gunda B.*, 1936. a. 187., *Gunda B.*, 1936. b. 31., 283., *Gunda B.*, 1935. a. 97.

V a s a l ó. Patkó- vagy körtealaprajzú, kissé befelé dőlő, nádfal. A falat gúzzsal, vesszővel, dróttal erősített néhány korc tartja össze. A töve földdel van feltöltve. A v.-nak fedele, tetőzete nincs. A nádfal bokrétája rendszerint le van nyírva, hogy a tűz bele ne kapjon. Hossztengelye kb. 4 m, kiöblösödő részének legnagyobb szélessége kb. 3 és fél m. Már az első leírások említik, hogy földjét téglával is szokás kirakni. A téglát a hortobágyi pásztor az elpusztult falvak templomromjaiból szedte össze. A v. közepe táján tűzhely található, amely felett szolgafára akasztott bográcsban főznek. A v.-ban eleséges ládát, gyalogszéket, vizes csobánt, tüzelésre szolgáló marhatrágyát találunk. A nádkorcba tűzött faszegeken bogrács, különböző iszások, sótartók stb. lógnak. A korcba tüzik az evőkanalakat. Nádból, deszkából összetákolt ajtaja van. A v. a kunyhó, a pásztor-tanya mellett áll. Ajtaja gyakran szembefordul ezek kijáratával. Egyes leírások szerint a bejáratánál kis nádfal található, amelynek árnyékában a vizes edényt s más használati tárgyat a nap heve ellen védi a pásztor. A v. a pásztor-kunyhó mellett a pásztorok főző és étkező helye. A század elején a v.-ban rendszerint a *taligás* gyerek főzött. Csak a Hortobágyról s a közvetlenül hozzácsatlakozó

legelőkről ismerjük, ahol juhászok, gulyások, csikósok építették. A XIX. sz.-végi néprajzi leírásaink említik először.¹

Herman O. szerint nem egyéb, mint a nádból emelt pásztorkunyhó nyírott formája,² ősi pásztorlakás, a hortobágyi „pászortanya ősepítménye”.³ *Ecsedi I.* azt mondja róla, hogy a kosár (l. o.) továbbfejleménye.⁴ *Tálas I.* szerint a kiskunsági tűzhelyek „karikás” formáival tart rokonságot.⁵

A fenti vélemények feltevések. A *v.* fejlődéstörténetét nem ismerjük. Valószínű, hogy őset azokban a — részben félkör alakú — *főzőszárnyékokban* (l. o.), *kankarékokban* (l. o.) kell keresni, amelyekre *Györffy I.* már korábban felhívta a figyelmet.⁶ Ezek a *v.* kezdetleges formái. *Herman O.* szerint a *v.*-nak ugyanaz a viszonya a pásztorkunyhóhoz, mint a finnek főzésre szolgáló rudaskunyhójának, a kotának a lakóházhoz.⁷ Ebből a szemléletes összehasonlításból azcaban történeti következtetést nem vonhatunk le. Az összehasonlítást elméletének alapjává tette *Lükő G.*, aki a házzal összeépült konyha egyik őset,⁸ ősi lakóházunk egyik leszármazottját⁹ látja a *v.*-ban.

A *v.* nevét — amire *Herman O.* is utal¹⁰ — patkóformájú, a vasalóra is emlékeztető alaprajzától kaphatta. *Ecsedi I.* a *vasélező* 'elhagyott rozoga hajlék, ahol tüzelnek' elnevezéssel hozza rokonságba.¹¹ Valószínűtlen *Bátly Zs.*-nak az a feltételezése, hogy a *v.* eredetileg *hasaló* volt, ahol a nagyjóság pásztorai hasaltak, heverték, kucorogtak s a játszi kedv csinált a *hasalóból v.-t.*¹² Primitív pásztorhajlékaink egyikének sincs *hasaló* neve.

1. *Herman O.*, 1898. 692—694., *Herman O.*, 1899. 46—47., *Herman O.*, 1909. 377—378., *Zoltai L.*, 1911. 26., *Ecsedi I.*, 1912. 208—209., *Ecsedi I.*, 1914. 122—125., *Herman O.*, 1914. 208., *Málnási Ö.*, 1928. 31—32. (Ez a leírás nem áttekinthető és világos), *Györffy I.*, 1943. 214—216., OMMIK. VII. 293—294., MTSz., *Györffy I.*, *Magy. Népr.* II.² 118. — 2. *Herman O.*, 1899. 46. — 3. *Herman O.*, 1909. 377—378. — 4. *Ecsedi I.*, 1914. 122. — 5. *Tálas I.*, 1936. 134. — 6. *Györffy I.*, 1927. 68., *Györffy I.*, 1943. 214. — 7. *Herman O.*, 1898. 292., *Herman O.*, 1899. 46. — 8. *Lükő G.*, 1942. 260—263. — 9. *Lükő G.*, 1939. 115. — 10. *Herman O.*, 1899. 47. — 11. *Ecsedi I.*, 1912. 308., *Ecsedi I.*, 1914. 133. — 12. *Bátly Zs.*, 1935. 186.

*

A bemutatott címszavak kidolgozása még nem végleges. A feldolgozásra kerülő újabb anyag nyomán kisebb kiegészítésre, módosításra szorulhatnak. Reméljük, hogy a teljes címszóanyag kidolgozásával két éven belül készen leszünk s ezzel letehetjük tudományunk asztalára a magyar népi műveltség lexikális feldolgozásának egy jelentős részét.